

MAATSCHAPPELIJKE DIENSTVERLENING / SOCIAL WORK**Welzijnswerk en/uit levensbeschouwing****Aanzet tot debat over gerechtigheid, barmhartigheid en maatschappelijke ordehandhaving**LEO VAN GARSSE^a

^a Stafmedewerker, Territoriale pastoraal, Vicariaat van het Aartsbisdom Mechelen-Brussel (Corresp.: leo.van.garsse@vlbm.be)

1. INLEIDING

Tegen de achtergrond van de recente terroristische aanslagen lijkt de tegenstelling tussen democratie en theocratie op het intrappen van een open deur. Niet de godsdienst, maar het recht fundeert een moderne samenleving, zo heet het. Die samenleving is des te humaner, voor zover dit recht volgens democratische principes tot stand is gebracht en inhoudelijk conform is aan de mensenrechten (RUTTEN, 2017). Maar bij nader toezien roept dergelijke stelling ook vragen op. Deze betreffen zowel de notie 'democratie' (DERRIDA, 2001; 2003; MOUFFE, 1989; ROSANVALLON, 2012) als de vooronderstelde universaliteit van de mensenrechten als autoritaire maatstaven voor 'humaniteit' (MOUFFE, 2005). Er rijzen vragen bij de cultuur van 'democratisch waarden', afgezet tegen de verhalen van waaruit mensen al eeuwen toekomstgericht willen leven en handelen, ondanks alle klaarblijkelijke blote contingentie van leven en sterven (DE DIJN, 2012; VAN DE VOORDE, 2009). Het recht zelf is met dergelijk zin-zoeken verbonden. De 'ruimte van het recht' is te begrijpen als een zoeken naar rechtvaardigheid op het scharnier tussen betekenisverlening en voor vast aangenomen beginselen en waarden (FOQUÉ en 'T HART, 1990; FOQUÉ, 1992; 2001; GUTWIRTH, 1993).

De afgelopen jaren deed ik onderzoek naar de ontwikkeling in Vlaanderen van het forensisch welzijnswerk (VAN GARSSE, 2015). Het bracht me in het hart van het hele hulp- en rechtdebat. Tevens confronteerde het mij met de vaststelling van een zekere wetmatigheid waarin zowel het recht als de hulp doorheen de jaren slachtoffer werden van toenemende instrumentalisering voor doelen gekoppeld aan maatschappelijk nut. Het debat over hulp en recht werd een debat over inzet van middelen, te bereiken effecten en de relatie tussen beide.

Sinds een jaar ben ik professioneel verbonden met het vicariaat van het bisdom Mechelen-Brussel. In recente christelijke studies en richtlijnen is een opvallend reveil te zien van het oude debat over de verhouding tussen de christelijke 'barmhartigheid' en de (inter)stapelijke 'gerechtigheid' (KASPER, 2015; FRANCISKUS, 2014; 2015; LEMMENS, 2013; VAN DE VOORDE, 2009). Dit terrein wordt ook aangegrepen als een aanknopingspunt voor inter-religieuze dialoog, waarbij de verschillende wereldgodsdiensten zichzelf herkennen in elkaars pleidooien voor mededogen. Anderzijds blijkt ook het christelijk geïnspireerde welzijnswerk te worstelen met vragen naar eigen identiteit in verhouding tot wat maatschappelijk als dienstverlening naar voor wordt geschoven. Het etiket 'christelijk' staat blijkbaar ook binnen de hulpverlening in spanning tot het neutrale en (dus) voor iedereen gelijke voorwerp van het verworven 'recht op maatschappelijke dienstverlening'. Behoren levensbeschouwelijke motieven om democratische redenen verdrongen te worden naar de strikt private sfeer, of horen zij zich omwille van dezelfde democratie (opnieuw) een plaats te bevechten tot in het hart van de publieke rechtsvinding? Een debat onder de deelnemers van een vormingsavond rond christelijke diaconie betrof de eigenheid en de legitimiteit hiervan binnen de context

van de verzorgingsstaat. Het motiveerde me om deze kwestie aan een ruimere kring voor te leggen. Hiertoe is deze rubriektekst hopelijk een aanzet. Hierin neem ik, teruggrijpend naar mijn onderzoek, het streven naar ‘vermaatschappelijking van de zorg’ tot voorwerp van kritische reflectie in een historisch perspectief.

2. OVER WOORDEN VALLEN

Hulp- en dienstverlening zijn nooit vanzelfsprekend, ze hebben een kader en een taal nodig waarin zij ter sprake kunnen komen en waaruit ze hun betekenis ontlenen. Het gaat om een maatschappelijke positionering met politieke implicaties. Ziedaar alvast een kenmerk dat hulp en straf, in welke context ook, met elkaar delen.

‘*Le travail social*’ had in de 19^e eeuw alles van doen met de vraag van de overheid hoe sociale ongelijkheid te verzoenen met het revolutionaire gelijkheidsbeginsel (DONZELOT, 1994). Welzijnswerk is dan weer een woord dat vanaf de jaren zestig vanuit Nederland naar Vlaanderen kwam overgewaaid (BOUVERNE-DE BIE & VAN EWIJK, 2008). In tegenstelling tot sociaal werk stond het in de naoorlogse periode veeleer op kritische afstand van elk overheidsarrangement ten aanzien van ontwikkelingsmogelijkheden van individuele burgers. Het welzijnswerk heeft er jaren over gedaan om in het met de staat verweven sociaal werk een volwaardige partner te zien. Welzijnswerkers gingen zich pas laat interesseren voor de problematiek van burgers betrokken bij de strafrechtspleging. Welzijnswerk in zijn naoorlogs emancipatiestreven en de Staat in zijn formele geweldsmonopolie ten aanzien van de burgers... het was een moeilijke verhouding.

De opkomst van het welzijnswerk kaderde zodoende in een kritische beweging ten aanzien van de sterk gebureaucratiseerde naoorlogse verzorgingsstaat (HUYSE, 2014). Deze werd uitgedaagd voortaan het subjectieve welbevinden van de burgers tot maat te nemen van het statelijk optreden. In het zog van de burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten werden de mensenrechten aangegrepen als basis van het toedelen van een rechtskarakter aan het welzijnsbegrip.

Het begrip ‘forensisch welzijnswerk’ dateert van 1979 en werd geïntroduceerd door enkele academici bij de bekendmaking van een nieuw tijdschrift, nl. ‘Panopticon, Tijdschrift voor Strafrecht, Criminologie en Forensisch Welzijnswerk’ (DE REDACTIE, 1980). Met de eerste staatshervorming was de Belgische politieke wereld in 1970 de uitdaging aangegaan om een onderscheid te maken tussen de Staat en de ‘Gemeenschappen en Gewesten’ elk met eigen bevoegdheden. In deze dynamiek wilde ook de Vlaamse criminologie een eigen identiteit bevesten ten aanzien van de streng statelijke strafrechtspleging. In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werd die strafrechtspleging door velen in Vlaanderen trouwens ervaren als een *culturele aangelegenheid met vergaande implicaties op het private leven van burgers*.

In het eerste editoriaal maakte de redactie een opmerkelijk onderscheid tussen ‘forensisch welzijnswerk’ en ‘justitieel maatschappelijk werk’ (DE REDACTIE, 1980). Bij oprichting van het tijdschrift in 1980, sprak de hoofdredacteur over een ‘strijdschrift’ (DUPONT, 1980). Het forensisch welzijnswerk immers werd gezien als een breekijzer in het debat over gevoelige kwesties aangaande de verhoudingen tussen straffen en welzijn, tussen strafrecht en welzijnsrecht en tussen de persoons-betrokken cultuur van solidariteit vanuit de samenleving en de door de staat te garanderen ‘maatschappelijke orde’. Het begrip doelde op een uitdaging tot een permanent debat, in naam van het recht, aangaande democratische strafrechtsbedeling. Iedereen die, in de context van de strafrechtspleging, ‘welzijn’ meende te bevorderen, behoorde zich hierin te mengen. Men hoopte het welzijnswerk hiermee te motiveren tot een grotere inzet op de rechtsbedeling als een politiek domein. Omgekeerd sprak de term forensisch welzijnswerk ook justitie aan zich in al zijn geledingen voor de rijkdom aan betekenisverlening aangaande mens, samenleving en recht te openen.

3. DE (FORENSISCH) WELZIJNSWERKER EN ZIJN 'CLIËNT'

Forensisch welzijnswerk wordt vaak in verband gebracht met de tweede staatshervorming van 1980, toen de hulp aan gedetineerden formeel tot gemeenschapsbevoegdheid werd verklaard. Het perspectief van een wettelijk opgedrongen overdracht van welzijnsgerichte initiatieven naar de van justitie autonome Vlaamse Gemeenschap leek op het eerste gezicht in tegenspraak met het concept van een geradicaliseerd debat in het hart van de rechtspleging.

De jaren '80 werden voor het forensisch welzijnswerk met dit alles een bijzonder boeiende, maar behoorlijk turbulente periode. De 'Leuvense visie', verwoord in het eerste editoriaal van Panopticon, werd door allerlei praktijkwerkers van meet af aan als erg abstract ervaren. Ze stond bovendien in spanning tot de zich opdringende politieke noodzaak een autonoom 'Vlaams welzijnsbeleid' tastbaar gestalte te geven. Dit laatste vooronderstelde een duidelijke afgrenzing van gemeenschapsmaterie ten aanzien van staatsbevoegdheid, ook op het justitiële domein. Sleutel in het politieke debat hierover was het begrip 'persoonsgebonden materies', doelend op het bevoegdheidsdomein van de gemeenschap. Nergens was de spanning tussen federale en gemeenschapsmaterie inzake 'persoonsgebonden materies' groter en meer ideologisch geladen dan op het forensische domein.

De sociaal werkpraktijken gericht op gedetineerden, daklozen of probanten zagen hun missie aanvankelijk in het 'goede te doen' voor de hulpvragende medemens. Vooral wat hieraan pragmatisch dienstbaar kon zijn, kon op interesse rekenen. De private reclassering werd in Vlaanderen grotendeels gedragen door gemotiveerde vrijwilligers met katholieke achtergrond. Het kostte jaren om het besef te voeden dat de staatshervorming van 1980 voor de ontwikkeling van het welzijnswerk ook een opportuniteit kon zijn. De politieke bevoegdheid van de gemeenschap impliceerde immers dat ze aan deze weinig gewaardeerde sector ook garanties inzake duurzaamheid en kwaliteit zou bieden. Het welzijnswerk moest hiertoe op haar beurt dan wel een strikt persoonsgebonden invalshoek tot haar waarmerk maken en zich maatschappelijk een 'functie' aanmeten. De (ex)gedetineerde of de probant zou aan Vlaamse kant vooral als 'thuisloze', 'kansarme' of 'rechtzoekende' worden benaderd en zijn betrokkenheid bij de strafrechtelijke procedure niet als een democratisch recht, maar als een welzijnsrisico. Het persoonsgebonden welzijnswerk moest zich daarom van de justitiële dominantie zien te emanciperen (DUPONT, 1986; MEYVIS, 1988).

In 1985 pakte de Vlaamse Executieve uit met een erkenningsbesluit van 'diensten voor forensisch welzijnswerk'. Hierbij hertaalde ze dit forensisch welzijnswerk tot een vorm van hulpverlening, waarvan de specificiteit in de radicale dienstbaarheid aan de cliënt moest worden gezocht, los van de gerechtelijke besluitvorming (MEYVIS, 1988). Het justitieel maatschappelijk werk, met haar penitentiaire sociale dienst en haar nog opstartende probatiewerkers, bleef materie van de federale staat. De ideologen van het welzijnswerk zagen hierin collaboratie met de heersende staatsmacht. Dit conflict cumuleerde ten tijde van de derde staatshervorming (1988-1989) in een strijd tussen groepjes hulpverleners over wie er voor welke hulpvraag in de gevangenis mocht komen en tegen welke voorwaarden.

De hele ambitie van het forensisch welzijnswerk als domein van confrontatie en verantwoordingsplicht leek te zijn teruggevallen in '*aide social aux détenus*' en '*assistance social*', begrippen die bij het begin van de 20e eeuw het sluitstuk waren in de doctrine van het 'sociaal verweer' dat een radicaal vermaatschappelijkt veiligheidsbeleid voorstond (PRINS, 1910). Door meerdere auteurs wordt in dit verband gesproken over een 'terugslagbeweging' in het forensisch welzijnswerk (ROOSE en BOUVERNE-DE BIE, 2008). Welzijnswerk werd hulpverlening. Het absolute bestaansrecht hiervan werd gezocht bij 'de cliënt' en zijn 'behoefte' waaraan 'moest' worden tegemoet gekomen omwille van de statelijke rechtspraak. De verhalen over vrijwilligheid en autonomie van de strafrechtelijk dwang ten spijt, werd welzijnswerk in wezen '*assistance social*' of 'maatschappelijk werk'. Welzijnswerk had voortaan een 'functie'

die vervuld moest worden, op straffe van intrekking van de overheidserkenning en hiermee *de facto* ook van financiering en zelfs van bestaansrecht.

4. FORENSISCHE ZORG GEVAT IN ‘ALGEMEEN WELZIJN’

Het ‘recht op maatschappelijke dienstverlening’ uit de OCMW-wet van 1976, werd een hefboom voor een duurzame professionalisering van wat zich sinds WO II onder de noemer ‘welzijnswerk’ had ontwikkeld. In 1990 werd een Vlaams Welzijnscongres georganiseerd (BAERT, 1990; LAMMERTIJN, 1990). Het forensisch welzijnswerk kreeg hierin een plaats als deeldomein van bijzondere dienstverlening aan specifieke groepen van hulpvragers. Onder de noemer van de ‘witte woede’ werd uitgegaan van wederkerigheid in de belangen van de zorgverstrekkers en hun cliënten wanneer het ging om het afdwingen van ‘recht op zorg’. Het hele welzijnswerk sloot zich bij deze beweging van ‘witte woede’ aan. Het welzijnscongres van 1990 vormde de start voor de ontwikkeling van ‘algemeen welzijnswerk’. Dienstverlenende praktijken, in al hun diversiteit aan achtergronden, ideologische of levensbeschouwelijk visies, doelpubliek en methoden, zouden voortaan centraal en planmatig worden aangestuurd en op elkaar afgestemd. De aanzet tot optreden was voortaan de vastgestelde nood, de wijze van optreden was voortaan het aanbod van passende ‘methoden en technieken’. De kwaliteit van dit aanbod betrof de effectiviteit in het leningen van de behoefte en de afwezigheid van overlap met soortgelijke diensten. De te voeren strijd was deze tegen de ‘verkokering’ en de ‘wildgroei’. Het belang hiervan lag niet meteen bij het welzijn van de cliënt, maar op de eerste plaats in de beleidsmatige beheersbaarheid van wat zich in de samenleving op welzijnsbevordering beriep. Binnen het geheel van het algemeen welzijnswerk was het ‘forensisch welzijnswerk’ voortaan de noemer voor de deelverzameling van methoden van hulpverlening aan justitiecliënteel, opgedeeld in specialismen voor dader en slachtoffer. De strafrechtpleging werd gezien als één van de vindplaatsen van onwelzijn van specifieke groepen kwetsbare en hulp-behoevende medeburgers, bij uitstek het toepassingsgebied voor de forensisch welzijnswerker.

5. NOG ÉÉN KEER OVER WOORDEN VALLEN

Het kader waarin de Vlaamse overheid de hulpverleners in al hun verscheidenheid aan doelgroepen en methoden wou vatten, werd dat van het ‘algemeen welzijnswerk’. Maar, gaat het in dergelijk *algemeen* welzijnswerk nog wel écht om een persoonsgebonden materie? Waarop slaat de algemeenheid van dit welzijnswerk precies?

TOCQUEVILLE (1840 (!)) keek als Franse aristocraat gefascineerd naar de jonge Amerikaanse democratie van begin 19e eeuw, gericht op een zo groot mogelijk welzijn van zoveel mogelijk burgers. Het individueel ‘*bien-être*’ was immers rechtstreeks verbonden aan het ‘*inté-rêt général*’. Ontevreden burgers vertegenwoordigen immers een politiek risico en dat gold ook voor al te succesvolle burgers, die jaloersheid opwekten. Het welzijns criterium behelst in deze doctrine een noodzakelijke middelmatigheid (*mediocrité*). In deze cultuur van de middelmaat in het welbevinden ziet TOCQUEVILLE het instrument waarmee de Amerikaanse samenleving het revolutionaire beginsel van vrijheid in verband bracht met sociale afhankelijkheid. Het morele aspect van burgerzin wordt hiermee gereduceerd tot pragmatiek en eigenbelang inzake veiligheid en maatschappelijke stabiliteit.

In dezelfde geest werd in de context van het jonge Duitsland op het eind 19^e en begin 20^e eeuw nagedacht over de plaats van welzijn (*‘Wohl’*) in de opbouw van een moderne natie (SACHSSE, 2003). Deze reflectie gaf aanleiding tot een stapsgewijze centralisatie en coördinatie van allerlei welzijnsgerichte initiatieven onder de noemer *‘Gemeinwohl’*. In Frankfurt werd in het begin 20^e eeuw een *‘Institut für Gemeinwohl’* opgericht, ter bevordering van een

planmatige uitbouw en evenwichtige spreiding van de welzijnsgerichte inspanningen over de bevolking. Het achterliggende welzijnsbegrip was van inclusieve aard. Het hing samen met maatschappelijke integratie en de strijd tegen vormen van onbehagen in de marge. De vroegtijdige detectie van noden en behoeften en de uitwerking van antwoorden hierop werden in verband gebracht met de bevordering van sociale rust en economische performantie middels politieke stabiliteit. Wat in botsing kwam met de sociale orde verdiende in dit licht de grootste aandacht, maar tegelijk ook de meest dringende interventie, vrijwillig als het kon, maar desnoods ook onder dwang.

Vanwege zijn belangrijke maatschappelijke functie kon de hulp- en dienstverlening niet aan het private initiatief worden overgelaten. Ze verdiende door de overheid gestimuleerde wetenschappelijke aandacht, institutionele omkadering en controle. Voor zover professionalisering ook subsidiëring inhield, was het in hoge mate verwant aan deze vermaatschappelijking: een overheidsstreven dat private bemoeienissen wantrouwt als riskant, onvoorspelbaar als ze zijn in zowel beschikbaarheid als in werkzaamheid. Tegenover dergelijk aanbod wierp de overheid zich op als aanspreekbare zorgdrager en beheerder van een, naar wetenschappelijke maatstaven, zo groot mogelijk ‘algemeen welzijn’. Lang voor er in de Lage Landen van (algemeen) welzijnswerk sprake was, speelde zich binnen de Duitse samenleving een ingrijpend proces van *“Vergezelschaftlichung des Fürsorges”* (SACHSSE, 2003) af. De aansturende overheidsinvloed op de groeiende groep onderbetaalde hulpverleners maakte dit hele apparaat van de maatschappelijke dienstverlening, zoals SACHSSE (2003) laat zien, voor het Nationaal Socialisme uiteindelijk tot een handig beheersinstrument.

6. TOT SLOT: NAAR VERDERE VERMAATSCHAPPELIJING VAN DE ZORG, HOEZO?

Verweven met de Vlaamse ontvoogdingsstrijd leek de hele staats hervorming in de jaren zeventig naadloos aan te sluiten met pleidooien voor emancipatie, individuele waardigheid en tegen bureaucratische verstarring. Ironisch genoeg was deze kritische beweging zelf mee motor van een doorgedreven vermaatschappelijking en bureaucratisering en dit precies in naam van autonoom welzijnsgericht beleid (HUYSE, 2014).

Intussen is Vlaanderen voluit deelstaat met een eigen regering en al lang geen ‘cultuurgemeenschap’ meer. De staats hervorming heeft geleid tot de oprichting van een Ministerie van Welzijn, autonoom van de federale justitie. In het zog hiervan is ‘welzijn’ vandaag als ‘gemeenschapsmaterie’ zondermeer vertaald in ‘welzijnswerk’, centraal gestuurd door een inclusief ‘welzijnsbeleid’ gericht op ‘maatschappelijke integratie’, als was dat een waarde op zichzelf.

Desondanks gaat de Vlaamse overheid de laatste jaren resoluut voor een vermaatschappelijking van de zorg. *“Vermaatschappelijking van de zorg verwijst naar het streven om mensen met beperkingen, chronisch zieken, kwetsbare ouderen, jongeren met gedrags- en emotionele problemen, mensen die in armoede leven, ... een eigen zinvolle plek in de samenleving te laten innemen, hen daarbij waar nodig te ondersteunen en de zorg zoveel mogelijk geïntegreerd in de samenleving te laten verlopen.”* (VLAAMSE OVERHEID. DEPARTEMENT WELZIJN, VOLKSGEZONDHEID EN GEZIN, 2013).

Naast de integratie van de cliënt gaat het in dergelijke omschrijving van het overheidsbeleid ook om de maatschappelijke integratie van de zorg zelf. Is dergelijke integratie wel steeds haalbaar of wenselijk, zonder verholen reducties en ergerlijke simplismen? De actualiteit van de zorg voor mensen kan wekken uit dreigende naïviteit, en dat doet ook de zoveelste veroordeling door de Raad van Europa van leefomstandigheden in Belgische gevangenissen. Wellicht is dit het punt waarop het democratisch belang van een diversiteit aan morele intuïties en religieuze overtuigingen, weer in de focus verdient te komen. Dit belang hiervan staat los van maatschappelijke nuttigheid, tenzij dan dat slechts geloof de

hoop voedt die een samenleving overeind houdt in het zoeken naar een soort waardigheid die aan elk nut in het hier en nu voorbijgaat. Het voeden van deze hoop heet in de christelijke traditie 'barmhartigheid' en is niet te verwarren met rechtvaardigheid of gerechtigheid (VAN DE VOORDE, 2009; KASPER, 2015; FRANCISKUS, 2015). Dit voeden van barmhartigheid komt neer op een cultuur van het uitzonderlijke. Deze valt maatschappelijk niet te integreren, tenzij misschien onder de noemer van gebrek aan burgerzin of van gemis aan respect voor het algemeen belang. Maar op het politieke forum in een democratische samenleving verdient ze spreekrecht en volle aandacht. In een democratisch project immers prevaleert het recht van de uitzondering boven het handhaven van de middelmaat (FOQUÉ en 'T HART, 1990; DERRIDA, 2001; 2003; FITZPATRICK and JOYCE, 2007).

Dit pleidooi voor het politieke belang van levensbeschouwelijkheid is verre van theoretisch. Het gaat veeleer om een motie van wantrouwen ten aanzien van een vorm van vermaatschappelijking die zich beroept op democratie en gelijkheid om individuele morele intuïties politiek te klasseren als irrelevant of zelfs verdacht. Dergelijke ontwikkeling komt immers neer op een democratisch deficit en is niet te vergoelijken in naam van bestrijding van religieus radicalisme. Het ligt in de missie van de traditionele levensbeschouwingen zelf om hiertegen in alle openheid in verweer te gaan (PLOUM, 2017). Zij hebben de taak mensen te bemoedigen in het spreken, niet slechts over hun behoeften, maar bovenal over wat ze hopen en geloven. Het is aan de voorvechters van een democratisch beleid en een democratische (straf)rechtsbedeling dit verweer te ondersteunen en hieruit voortdurend de passende conclusies te trekken.

REFERENTIES

- BAERT, H. (1990). Naar een maatschappelijk debat over welzijnszorg. In H. BAERT (Ed.). *De welzijnszorg in de Vlaamse Gemeenschap. Facetten en standpunten* (pp. 15-29). Leuven/Apeldoorn: Garant.
- BOUVERNE-DE BIE, M. EN VAN EWJIK, H. (2008). Een inleiding aan de hand van een aantal kernbegrippen. In M. DE BIE & H. VAN EWJIK (Eds.). *Sociaal werk in Vlaanderen en Nederland. Een begrippenkader* (pp. 17-54). Mechelen: Wolter Kluwer Belgium N.V.
- DE DIJN, H. (2006). *Religie in de 21e eeuw. Kleine handleiding voor voor- en tegenstanders*. Kapellen/Kampen: Pelckmans/Clement.
- DE REDACTIE (1980). Editoriaal. *Panopticon*. Tijdschrift voor Strafrecht, Criminologie en Forensisch Welzijnswerk. *Panopticon*, 1(1), 1-4.
- DERRIDA, J. (2001). *Kracht van de wet; het 'mystieke fundament van het gezag'*. Baarn: Agora.
- DERRIDA, J. (2003). *Voyous*. Paris: Galilée.
- DONZELOT, J. (1994). *L'invention du social. Essai sur le déclin des passions politiques*. Paris: Editions du Seuil.
- DUPONT, L. (1980). Toespraak van L. DUPONT, voorzitter redactie Panopticon. *Panopticon*, 1(2), 103-106.
- DUPONT, L. (1986). *Welzijnswerk in de schaduw van het strafrecht*. Leuven: Acco.
- FITZPATRICK, P. AND JOYCE, R. (2007). The normality and the exception in Democracy's Empire. *Journal of law and Society*, 34(1), 65-76.
- FOQUÉ, R. EN 'T HART, A.C. (1990). *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*. Antwerpen/Arnhem: Kluwer/Gouda Quint.
- FOQUÉ, R. (1992). *De ruimte van het recht*. Arnhem: Gouda Quint.
- FOQUÉ, R. (2001). Samenhang en tegenhang in twee decennia strafrechtstheorie. *Panopticon*, 22(2), 123-140.
- FRANCISKUS. (2014). *De vreugde van het evangelie*. Brussel: Licap.
- FRANCISKUS. (2015). *Geprezen zijt gij! Laudato si'*. Brussel: Licap.

- GUTWIRTH, S. (1993). *Waarheidsaanspraken in recht en wetenschap*. Brussel: VUBpress/Maklu.
- HUYSE, L. (2014). *De democratie voorbij*. Leuven: Van Halewyck.
- KASPER, W. (2015). *Barmherzigkeit. Grundbegriff des Evangeliums – Schlüssel christlichen Lebens*. Freiburg-Basel-Wien: Herder.
- LAMMERTIJN, F. (1990). *De Welzijnszorg in de Vlaamse Gemeenschap; Voorzieningen en Overheidsbeleid*. Antwerpen: Kluwer editorial.
- LEMMENS, L. (2013). *De kracht van het evangelie. IJkpunten voor de pastorale zones*. Antwerpen: Halewijn.
- MEYVIS, W (1988). De identiteit van het forensisch welzijnswerk. *Panopticon*, 9(4): 399-418.
- MOUFFE, C. (1989). Radical Democracy: Modern or Postmodern? In A. Ross (Ed.). *Universal Abandon? The politics of Postmodernism* (pp. 31-45). Duke University Press: Durham.
- MOUFFE, C. (2005). *Over het politieke*. Kampen: Klement/Pelckmans.
- PLOUM, F. (2017). De maatschappelijke relevantie van de geloofsgemeenschap. *Pastorale perspectieven*, 174, 17-24.
- PRINS, A. (1910). *La défense sociale et les transformations du droit pénal*. Bruxelles/Paris: Misch et Thron.
- ROOSE, R. EN BOUVERNE-DE BIE, M. (2008). Forensisch Welzijnswerk: meer dan humane detentie! *Panopticon*, 29(2), 1-5.
- ROSANVALLON, P. (2012). *Democratie en tegen-democratie*. Amsterdam: Boom.
- RUTTEN, G. (2017). *De nieuwe vrijheid*. Polis/Pelckmans.
- SACHSSE, C. (2003). *Mütterlichkeit als Beruf. Sozialarbeit, Sozialreform und Frauenbewegung 1871-1929*. Weinheim, Basel, Berlin: Verlagsgruppe Beltz.
- TOCQUEVILLE, A. (1963 [1840]). *De la démocratie en Amérique*. Paris : Union générale d'éditions.
- VAN DE VOORDE, M. (2009). *Geloof & politiek. Een vis op een fiets?* Leuven: Davidsfonds.
- VAN GARSSE, L. (2015). Hulpverlening en/of maatschappelijke sanctionering? Een sociaal-pedagogische analyse van de ontwikkeling van het forensisch welzijnswerk in Vlaanderen. Onuitgegeven doctoraatsonderzoek. Gent: Universiteit Gent.
- VLAAMSE OVERHEID. DEPARTEMENT WELZIJN, VOLKSGEZONDHEID EN GEZIN (2013). *De kracht van het engagement. De vermaatschappelijking van de zorg in de dagdagelijkse praktijk. Beleidsnota*. Brussel: Vlaanderen.